

O. M. Edwards: Ei Ddylanwad ar y Gymraeg mewn Ysgolion

ANN KEANE

Cyn-Brif Arolygydd Addysg a Hyfforddiant dros Gymru

ABSTRACT

This article represents an initial attempt to describe and assess the influence of O. M. Edwards on the use and teaching of Welsh in schools during his time as the first Chief Inspector of Education in Wales between 1907 and 1920. In a period when many educators and parents saw schools as the driver of social mobility and the English language as the motor of progress, O. M. Edwards had a vision for a curriculum that would celebrate the history, geography, literature and culture of Wales and would give status to the Welsh language. He did 'not regard bilingualism in our country as a disadvantage in any way [but rather] as an advantage'. In his relationship with the Central Welsh Board and even within his own Welsh Department in the Board of Education in Whitehall, O. M. Edwards faced opposition. However, he used his position as chief inspector as a platform to make his views known and he did influence the teaching of Welsh and Welsh history and culture in schools during his time in post. His influence was greater in elementary than in intermediate schools whose curriculum was heavily directed by the Board of Education Codes and by an English-medium university sector whose leaders sat on the Central Welsh Board and many of whose lecturers set and marked the intermediate school examinations. His long-term influence on education in Wales is reflected in the way that policy-makers and educationalists have come to accept that the study of the Welsh language, history and culture is an important part of the school curriculum.

Key words: O. M. Edwards, Chief Inspector of Education in Wales, Welsh, schools, curriculum.

<https://doi.org/10.16922/wje.20.1.3>

Cyflwyniad

Ymdrech gychwynnol sydd yn yr erthygl hon i daflu golwg ar ddylanwad O. M. Edwards fel prif arolygydd ar y Gymraeg mewn ysgolion, dros y cyfnod rhwng ei benodiad yn Brif Arolygydd Addysg dros Gymru yn 1907 a'i farwolaeth annhymig yn 1920. Ceisiaf amlinellu ei amcanion a rhai agweddau nodweddiadol o'i waith a chyflwyno tystiolaeth am y ffordd yr aeth ati i roi statws i'r iaith Gymraeg yn y gyfundrefn addysg.

Sefydlwyd Arolygiaeth Ysgolion Ei Mawrhydi yn 1839, a than 1907, un arolygiaeth ar y cyd ydoedd, dros Loegr a Chymru, er i nifer o Arolygwyr Ei Mawrhydi (AEM) weithio'n bennaf yng Nghymru. Wedi 1907 a phenodiad O. M. Edwards i'w swydd newydd, sef swydd Prif Arolygydd Addysg dros Gymru, sefydlwyd carfan ar wahân o AEM ar gyfer Cymru. O ran gweinyddu'r arolygiaeth, yn Llundain yr oedd swyddfa prif arolygydd Cymru yn ystod cyfnod O. M. Edwards er iddo sefydlu ei gartref parhaol yn Llanuwchllyn a threulio amser yn ymweld ag ysgolion Cymru.

Hanes ennill annibyniaeth o dipyn i'w gilydd yw hanes yr arolygiaeth addysg yng Nghymru. A'r cam mawr o ran sefydlu annibyniaeth yr arolygiaeth oedd creu Adran Gymreig o fewn y Bwrdd Addysg yn Llundain, penodi A. T. Davies fel ysgrifennydd parhaol a phenodi O. M. Edwards yn brif arolygydd. Dyma'r enghraifft gyntaf o ddatganoli swyddogaeth ganolog yn y gwasanaeth sifil i adran ar wahân ar gyfer Cymru.

Roedd gyrfa O. M. Edwards yn cynrychioli dyfodiad meddylfryd newydd i sefydliad y Bwrdd Addysg ac i'r arolygiaeth o ran hunaniaeth Cymru a'r Gymraeg. Cyn sefydlu'r adran, bu nifer o ymdrechion i gaffael hunanlywodraeth lwy'r i addysg yng Nghymru. Ceisiwyd deddfu er mwyn sefydlu Cyngor Addysg annibynnol i Gymru ond methiant fu hynny yn San Steffan. Wrth gwrs yr oedd Cymru yn barod wedi cael sefydlu ei hysgolion canolradd ei hun yn dilyn Deddf Addysg 1889, cryn ddegawd cyn i ysgolion canolradd gael eu sefydlu yn Lloegr ac roedd ganddi y 'Central Welsh Board' – y Bwrdd Canol – i weinyddu ac arolygu'r ysgolion canolradd newydd.¹

Y Llyfrau Gleision

Er mwyn deall cyd-destun ysgolion ac arolygwyr ysgolion Cymru yn ystod oes O. M. Edwards rhaid troi at y Llyfrau Gleision a'u dylanwad

parhaol. Yn 1846 sefydlodd y llywodraeth gomisiwn i ymchwilio i gyflwr addysg yng Nghymru. Dyranwyd rhanbarth i bob un o dri chomisiynydd – Saeson ieuainc di-Gymraeg – a phenodi cynorthwywyr iddynt (roedd nifer o'r cynorthwywyr yn fyfyrwyr yng Ngholeg Llanbed, sef sefydliad yr Eglwys Anglicanaidd). Y cynorthwywyr fu wrthi yn crwydro siroedd y rhanbarthau er mwyn casglu ystadegau a thystiolaeth am gyflwr addysg a moesau o gwmpas y wlad.

Cynhyrchwyd tair cyfrol yr adroddiad yn 1847 gan arwain at ymateb cynhyrfus drwy'r wlad gan ddarllenwyr a welsant ar unwaith bod yr arolygwyr wedi cyflwyno beirniadaeth hallt ar ysgolion Cymru wrth ddod i'r farn bod anwybodaeth plant Cymru ac anfoesoldeb ei phoblogaeth – yn enwedig ei merched – yn rhemp. Ar yr iaith Gymraeg ac ar Ymneilltuaeth yr oedd yr arolygwyr yn gosod y bai yn bennaf. Y pedair rhagfarn fawr, yn ôl Dr Thomas Richards Bangor, wrth annerch yn danbaid dros ganrif wedyn yn 1952, oedd 'sarhau'r iaith, dilorni Ymneilltuaeth, dirmygu'r llên gyfnodol, a'r pwyslais afresymol ac anwyddonol ar foesoldeb merched Cymru' (Richards, 1952: 1).

Dyma'r achos, wrth gwrs, a gafodd yr enw 'Brad y Llyfrau Gleision' o ganlyniad i'r ymateb chwerw yng Nghymru i'r naratif sarhaus yn yr adroddiad, megis y canlynol gan un o'r awduron, sef Jelinger Symons:

The Welsh language is a vast drawback to Wales and a manifold barrier to the moral progress and commercial prosperity of the people. It is not easy to over-estimate its evil effects ... It dissevers the people from intercourse which would greatly advance their civilization, and bars the access of improving knowledge to their minds. As proof of this, there is no Welsh literature worthy of the name ... [Committee of Council on Education Reports on Wales, 1847: 309]

Pwysodd adroddiad y Llyfrau Gleision yn drwm ar y byd addysg yng Nghymru am gyfnod hir – naill ai trwy greu gwrthwynebiad iddo neu wrth atgyfnerthu rhagfarn y rhai hynny a fynnent bardduo ysgolion Cymru ymhellach. Ond does fawr ddim amheuaeth bod comisiynwyr y Llyfrau Gleision wedi adnabod gwendidau gwirioneddol yn y gyfundrefn addysg ar y pryd ac mai amrwd ac anwastad oedd y ddarpariaeth yn yr 1840au. Prin oedd y plant a oedd yn derbyn addysg o gwbl ac roedd ansawdd y ddarpariaeth yn aml yn wael. Roedd gormod o bobl rhy debyg i Robyn y Sowldiwr yn *Rhys Lewis* yn honni eu bod yn athrawon ond ymhell o fod yn gymwys i addysgu plant a chynnal ysgolion.

Ac nid dim ond Saeson ac Eglwyswyr oedd yn diffio'r Gymraeg: roedd nifer o Gymry blaenllaw o'r farn mai dysgu Saesneg oedd yr unig ffordd

ymlaen. Gŵr o Lanpumsaint ger Cynwyl yn sir Gaerfyrddin oedd yr Aelod Seneddol a gynigiodd y dylid penodi comisiwn yn y lle cyntaf. Gofynnodd am gomisiwn ‘i chwilio cyflwr addysg yn Nhywysogaeth Cymru, yn enwedig y moddion sydd gan y dosbarth gweithiol i gael gwybodaeth o’r iaith Saesneg’ (Jenkins, 1954: 1017). Ac roedd rhai Cymry wedi cwyno wrth y comisiwn fod yr iaith Gymraeg yn rhwystr diymwad i dyfiant meddyliol y bobl. Byddai dysgu Saesneg, *credent*, yn help iddynt ddyfod ymlaen yn y byd. Nid oedd y farn hon i ddod yn anghyffredin ymhlith trwch poblogaeth Cymru chwaith. Fel iaith yr aelwyd ac iaith crefydd a chapel – iaith y nefoedd – y gwelid y Gymraeg yn bennaf. Saesneg oedd iaith y byd.

Yn ôl sawl hanesydd, yn y cyfnod wedi cyhoeddi’r Llyfrau Gleision y daeth mwy o Gymry i gredu mai y gallu i siarad Saesneg oedd yn hollbwysig i blant Cymru. Dywedodd Abel Jones, Cymro Cymraeg ac athro a benodwyd yn ddiweddarach yn AEM, am ei addysg ysgol ar ddiwedd y bedwaredd ganrif ar bymtheg, mai ‘busnes yr ysgolion, mae’n debyg, oedd ein dysgu ni i siarad Saesneg, fel ein bod yn “dod ymlaen yn y byd” (Jones, 1944: 60; cyfieithiad).

Yn ôl Huw Walters,

Prif ladmerydd yr athroniaeth hon yng Nghymru oedd J. Kilsby Jones, brodor o Ffaldybrenin, sir Gâr, a fu’n weinidog ar eglwysi’r Annibynwyr ar wahanol adegau yn Kilsby (ger Rugby), Birmingham a Llundain. Pwysleisiai ef yr angen i ganol-bwyntio ar ddatblygu cymeriad, gwaith caled a dyfalbarhad, a cheisiai gael y Cymry Cymraeg i ddeall mai trwy feistroli Saesneg yn unig y gallent ymg-yfoethogi a dod ymlaen yn y byd. [Walters, 2016: 116]

Bu Kilsby yn lledaenu ei syniadau o 1849 ymlaen yn *Y Traethodydd* ac mewn colofnau cyson yn *Y Byd Cymreig* yn ystod chwedegau’r ganrif gan roi hanes unigolion a oeddynt wedi llwyddo trwy eu gallu i siarad Saesneg. Un o’r rhain oedd y William Williams a gynigiodd yn y Senedd y dylid sefydlu’r comisiwn a esgorodd ar y Llyfrau Gleision. Rhwng Ebrill 1863 a Mehefin 1864, cyhoeddodd Kilsby 21 o lythyrau yn mawrygu ‘hanes bywydau nifer o Gymry a lwyddodd i oresgyn pob anhawster i ddringo i safleoedd o barch, cyfoeth ac awdurdod. A’r hyn a oedd yn gyffredin iddynt i gyd oedd eu gallu i siarad Saesneg’ (Walters, 2016: 116).

Un ateb cyfundrefnol i feirniadaeth y Llyfrau Gleision oedd i’r llywodraeth sicrhau mai Saesneg fyddai’n dal yn brif gyfrwng addysg wedi hynny, boed mewn ysgolion eglwys, fel yr oedd yr arfer beth bynnag, neu yn yr ysgolion Brytanaidd. Er mai Cymraeg oedd iaith naturiol mwyafrif

y plant dim ond am ddysgu Saesneg y ceid grant am flynyddoedd maith. Cynigiwyd rhywfaint o grant i ddysgu gramadeg Cymraeg drwy gyfrwng y Saesneg a chyfieithu i'r Saesneg mewn ysgolion elfennol yn nawdegau'r bedwaredd ganrif ar bymtheg ond nid oedd dysgu'r Gymraeg yn orfodol.

Yn ei gofiant i O. M. Edwards, mae W. J. Gruffydd yn disgrifio'r sefyllfa fel 'ysgariad trychinebus rhwng ein haddysg a'n bywyd. Yr oedd ein bywyd yn Gymraeg ac yn Ymneilltuol; yr oedd ein haddysg yn Seisnig ac yn Eglwysig' (Gruffydd, 1937: 54–5).

Ganwyd O. M. Edwards rhyw ddegawd wedi dyddiad cyhoeddi'r Llyfrau Gleision ac roedd dylanwad yr adroddiad yn drwm ar yr addysg a gafodd ef yn Ysgol y Llan yn Llanuwchllyn. Ac roedd ei athroniaeth a'i weledigaeth bersonol ef yn rhan o'r ymateb i'r feirniadaeth chwyrn ar y genedl a'i hiaith a geir yn y Llyfrau Gleision. Geilw W. J. Gruffydd 1847 yn 'ddechrau chwerwder ofnadwy y bywyd cyhoeddus yn Nghymru yn hanner olaf y ganrif' ac mae'n ychwanegu mai 'dyna ddechrau chwerwder bywyd Owen Edwards, oherwydd dyn y bedwaredd ganrif ar bymtheg oedd ef' (Gruffydd, 1937: 55).

Rhaid cofio hefyd i O. M. Edwards ei hun orfod gwisgo'r 'Welsh Not' am siarad Cymraeg pan yn ddisgybl yn Ysgol y Llan yn Llanuwchllyn a disgrifiodd y profiad yn ei lyfr *Clych Atgof* (Edwards, 1921: 17–18). Flynyddoedd wedyn daeth cyfle iddo gau Ysgol y Llan pan oedd yn brif arolygydd ac roedd yn ymhyfrydu ei fod wedi gallu gwneud hynny. Dywed haneswyr erbyn hyn nad oedd y defnydd ar y 'Welsh Not' yn gyffredin iawn mewn ysgolion (er y ceir cyfeirio at ei ddefnydd mewn rhai ysgolion yn y Llyfrau Gleision). Ond nid oes amheuaeth fod nifer helaeth o athrawon a rhieni yn credu mai trwy ddysgu Saesneg yn unig – a hynny yw dysgu Saesneg ar draul y Gymraeg – y byddai eu plant yn llwyddo.

Athrylith O. M. Edwards oedd gweld bod ennil y ddwy iaith, sef caffael dwyieithrwydd, yn bwysig – bod deall iaith a hanes Cymru yn bwysig o ran hunaniaeth a hunan-barch – a bod ceisio dysgu plant drwy gyfrwng yr iaith Saesneg yn gyfangwbl mewn ysgolion pan oedd honno'n iaith hollol ddiieithr ym myd a bywydau bob dydd y plant hynny yn gam gwag yn addysgiadol. Gwelodd addysg yn gyfrwng i achub a meithrin doniau a diwylliant y werin Gymraeg a'i hunaniaeth: trwy ddefnyddio'r iaith Gymraeg a darllen ei llenyddiaeth y deuai Cymry i adnabod eu hanes a'u lle yn y byd.

Cartrefi Cymru

Cyn iddo ddod yn brif arolygydd yr oedd O. M. Edwards wedi treulio blynyddoedd yn cyhoeddi cylchgronau fel *Cymru* a *Cymru'r Plant* a chyhoeddi nifer o gyfrolau er mwyn ceisio meithrin cariad at yr iaith Gymraeg a'i diwylliant ymhlith ei ddarllenwyr. Ceisiodd ddarparu deunydd darllen ar gyfer poblogaeth a oeddynt wedi dysgu darllen eu Beibl yn yr ysgol Sul ond heb ddewis digonol o lyfrau Cymraeg hygyrch a diddorol i'w darllen. O'i gyfnod fel tiwtor yng Ngholeg Lincoln yn Rhydychen hyd at ddiwedd ei oes, bu O. M. Edwards yn ganolbwynt diwydiant cyhoeddi sylweddol yn Gymraeg.

Yn 1896 cyhoeddodd O. M. Edwards ei lyfr am gartrefi Cymru. Yn wahanol iawn i Kilsby a'i gred mai trwy ddysgu Saesneg yn unig y ceid llwyddiant, roedd *Cartrefi Cymru* yn cynnwys hanesion arwrol y Cymry Cymraeg yr oedd O. M. Edwards yn eu hystyried yn bwysig: ac nid llwyddo oherwydd eu gallu i siarad Saesneg a wnaethant.

Fel sydd eisoes yn hysbys, cofnod o ymweliadau gan O. M. Edwards â chartrefi pobl a oedd wedi bod yn bwysig yn hanes a diwylliant Cymru sydd yma. Cynnyrch y 'werin ddiwylliedig a chrefyddol' yw'r unigolion a fu'n byw yn y cartrefi a ddewisodd. Aeth O. M. Edwards i Ddolwarfechan, cartref Ann Griffiths, Glasynys, cartref Ellis Wynne, a Chefn-brith, cartref John Penri, ymhlith eraill. Mae ei ddisgrifiadau o'r golygfeydd a'r trigolion y mae yn cyfarfod â nhw ar ei daith yn dal yn fyw ac yn ffraeth. Ac mae ei feirniadaeth o'r gyfundrefn addysg yng Nghymru ar y pryd yn bigog. Dyma fe'n cyrraedd cyn-gartref Dafydd y Garreg Wen, rhwng Cricieth a Phorthmadog:

Hen amaethdy clyd ydyw'r Garreg Wen. Tŷ hir ydyw, â'i dalcen i'r graig, yn un uchter llofft. Y mae adeiladau o'i gwmpas bron ymhob cyfeiriad, a gerddi fel pe ar silffoedd craig, a choed ffrwythau. Oddiamgylch tyf gwynwydd a phys llygod a phob blodeuyn gwyllt. A thraw wrth gefn y tŷ y mae craig – efallai mai hon ydyw'r Garreg Wen – yn cysgodi'r tŷ rhag gwynt yr ystormydd. Yr oeddwn wedi clywed mai wrth garreg ar ben y mynydd y cyfansoddodd Dafydd *Godiad yr Ehedydd*.

Dywedwyd wrth enethig am ddyfod gyda mi i ben y caeau i ddangos y garreg. Yr oedd yr olygfâ yn ehangu o hyd wrth i ni ddringo o gae i gae, a dyma ddiwedd ysgwrs a fu rhwng yr enethig a minnau:

'Fedri di ganu?'

'Medra'

'Fedri di ganu *Dafydd y Garreg Wen* i mi? Neu *Godiad yr Ehedydd*?'

Edrychodd y plentyn yn syn arnaf.

‘Wyt ti ddim yn dysgu canu yn yr ysgol?’
‘Ydw’
‘Wyt ti’n dysgu canu Cymraeg?’
‘O, nac ydw!’
‘A ddysgodd neb erioed i ti ganu alawon Dafydd y Garreg Wen, a thithau’n byw yn yr un wlad â fo?’
‘Naddo’
‘Be fedri di ganu?’
‘*Little Ship a Gentle Spring*’

[Dyma droi at ddiffygion y system addysg.]

Yr un dystiolaeth brudd a gaf ymhob man yng Nghymru. Mae cartref enwog yn ymyl y plentyn, lle cyfieithwyd Gair Duw i’w iaith, lle rhoddwyd ar gân ryw wirionedd wareiddiodd ei gyndadau, lle daliwyd rhyw alaw nefolaidd i buro a diddanu meibion dynion byth mwy, ond, druan bach, ni wŷr ef ddim amdanynt. Fe allai fod ei athro neu ei athrawes heb fedru ei iaith, ac felly’n hollol anghymwys i’w ddysgu. Fe allai, mewn ambell ran o’r wlad, fod ei athro yn Gymro, ond yn rhy anwybodus i ddysgu dim iddo am ei wlad ei hun, ac yn rhy ddi-athrylith i weled gogoniant llenyddiaeth Cymru. Dysgir alawon yn yr ysgolion, ac eto ceir ardal-loedd cyfain lle na all y plant ganu Llwyn Onn. Rhaid bod rhyw swyn anghyffredin yn alawon Cymru yn ogystal ag yn ei hiaith, onide buasai galluoedd Philistaidd y byd hwn wedi eu llethu ers llawer dydd.

[A dyma ddweud wrthym pwy yw’r Philistaiaid yma.]

Y Llywodraeth, yn credu bod yr iaith Gymraeg yn drafferth i’w swyddogion tâl; arolygwyr, wedi rhoddi eu cas ar iaith na allant ond ei hanner siarad; athrawon, wedi dad-ddysgu Cymraeg da wrth ddysgu Saesneg sâl, neu heb fedru erioed ond y Saesneg sâl yn unig; goruchwylwyr anwybodus, yn credu bod nef a daear yn agored i’w plant os medrant ddeall Saesneg bratiog porthmyn Caer, – druan o eneidiau plant Cymru rhyngddynt oll. [Edwards, 1927: 148–50]

Mae yna ramant a hud yn rhyddiaith *Cartrefi Cymru*. Ac mae cyferbyniad amlwg rhwng cynhesrwydd a melyster y darnau sy’n disgrifio’r wlad o gwmpas y cartrefi a’r feirniadaeth lem o ddiffygion y gyfundrefn addysg ar y pryd.

Amcanion y Prif Arolygydd

Pan ddaeth O. M. Edwards yn brif arolygydd daeth o hyd i bulpud pwysicach fyth yn ei grwsâd dros y Gymraeg yn ogystal â thros addysg yng Nghymru. Un o’r pethau arwyddocaol a wnaeth O. M. Edwards oedd

gweld a chyflwyno dwyieithrwydd fel mantais ac nid llyffethair. Dywedodd mewn anerchiad yn yr Imperial Education Conference yn Llundain yn 1911: 'We do not regard bilingualism in our country as a disadvantage in any way. We look upon it as an advantage' (dyfynnir gan Jac L. Williams, 1959: 53). Byddai gosodiad fel hyn yn wrthun i lawer o bobl yn y cyfnod. Er bod yna unigolion fel yr AEM Dan Isaac Davies a chyrrff megis Cymdeithas yr Iaith Gymraeg wedi gweithio dros gael lle i'r Gymraeg mewn addysg cyn hyn, ymylol fu eu dylanwad. Bwriad O. M. Edwards oedd ymestyn eu dylanwad hwy a dylanwad ei weledigaeth bersonol ef o dipyn. Yn un o'i gofnodion swyddogol cyntaf fel prif arolygydd cyflwynodd gyfres o amcanion i waith ei arolygiaeth: 'To place the needs of Wales before the Board's Committee' (dyma un genhadaeth hollbwysig iddo: sef cynrychioli anghenion Cymru a'i hunaniaeth yn y Bwrdd Addysg yn Llundain). 'To sustain Wales' enthusiasm for education' (dyma genhadaeth sy'n nodi agwedd gadarnhaol a brwd y Cymry tuag at addysg). Dau amcan mwy heriol sydd nesaf: 'To ensure that Wales' urge for education was being met by more than examination successes' (byddai'r amcan hwn yn arwain at y frwydr gyda'r Bwrdd Canol gan mai'r Bwrdd Canol oedd yn gosod yr arholiadau yn yr ysgolion canolradd). 'To see that Welsh Education would be looked on as an entity with its parts functioning effectively. The bilingual problem ought to be faced squarely and so become a bilingual opportunity.' (Dyma osodiad clir a chadarnhaol sy'n mynnu newid sut yr oedd y Gymraeg yn cael ei chanfod ar y pryd, sef fel problem.) (dyfynnir yr amcanion yn Lloyd, 1962: 89). Mae'r rhain yn amcanion sy'n dal yn berthnasol heddiw ond mae'r feirniadaeth gynnar sy'n ymhlwg yn y datganiadau hyn gan O. M. Edwards yn arwydd o'r cythrwfl oedd i ddod, yn enwedig yr hyn a ddywed:

- am y Gymraeg a dwyieithrwydd, ac
- am ddylanwad negyddol arholiadau ar ansawdd addysg (lle roedd O. M. Edwards yn dadlau mai nid dysgu ar gof heb ddeall yw pwrpas addysg ond dysgu dirnad a dadlau ac ymresymu yn feirniadol)

Y Gymraeg yn Adroddiadau'r Bwrdd Addysg

Yn ei swydd newydd fel prif arolygydd ceisiodd O. M. Edwards roi statws uwch i'r iaith Gymraeg yn y cwricwlwm ar unwaith. Erbyn 1908 roedd Adran Gymreig y Bwrdd Addysg yn adrodd yn eu rheoliadau ar gyfer

ysgolion, wrth sôn am y flwyddyn gynt, trwy ddweud: 'In last year's Code a definite place in the curriculum of the School was provided for the Welsh Language. Welsh was subsequently introduced into many schools in which it had not been taught before' (Board of Education (Welsh Department), 1908a: iii). Roedd ysgolion yn cael eu talu am bob pwnc yr oeddynt yn ei gyflwyno ar yr amod ei fod yn cael ei restru yn y côd ac roedd AEM yn monitro cynlluniau pob ysgol yn flynyddol er mwyn sicrhau eu bod yn dysgu'r hyn a ariennid er nad oedd yn orfodol i ysgolion ddysgu pob pwnc a restrid yn y côd.

Yn yr adroddiad uchod yn 1908, dywedir hefyd:

But the Inspectors of the Board report that, in several Schools, the infants are taught through the medium of a language that they do not understand, or that they are taught to read and write two languages at the same time. The result is unintelligent reading; the children get into the habit of repeating words without attending to the meaning of them. The Board have, therefore, introduced a provision that infants should be taught through the medium of Welsh where Welsh is their mother tongue. [Board of Education (Welsh Department), 1908a: iii]

Rhoddodd fwy o bwyslais i'r Gymraeg yn y côd ar gyfer ysgolion canol-radd hefyd:

Welsh is given the same place in the curriculum as was accorded to the language in the Regulations of 1907. The Board are glad to note that this important subject is gradually attaining its proper place in the curriculum of schools. [Board of Education (Welsh Department), 1908b: iv]

Ond, yn 1910 mae adroddiad y Bwrdd Addysg ar 1908–9 yn dweud hyn am y Gymraeg mewn ysgolion uwchradd:

Welsh is gradually getting its rightful place ... but the high standard demanded in this subject by the Central Welsh Board examinations, compared with the exceedingly low standard in French, makes pupils, especially in the English-speaking parts of Wales, choose the easier alternative. [Board of Education, 1910: 145]

Hynny yw, er bod y Gymraeg yn cael ei rhestru fel pwnc yn y cwricwlwm, pwnc dewisol ydoedd a'r dewis arall – a mwy poblogaidd – yn ei erbyn, yn aml, oedd Ffrangeg. Er i O. M. Edwards roi mwy o sylw a grantiau i'r Gymraeg mewn ysgolion ni chafodd ddylanwad ysgubol. Yn ei adroddiad blynyddol yn 1913 mae'n gresynu bod Cymru heb gyrraedd y safonau dwyieithrwydd a geir mewn gwledydd tramor dwyieithog. Mewn ysgolion cynradd dywed y ceir gormod o ddysgu 'gramadeg a geiriadur' ac nad oes digon o athrawon sy'n rhugl yn y Gymraeg. Mewn ysgolion uwchradd, Saesneg yw cyfrwng y gwersi Cymraeg er mai plant o gartrefi Cymraeg

sydd yn y dosbarth: 'The teacher, apparently attempting to ignore the fact that the children speak the language already, teaches them grammar as if they were beginning to learn a language new to them and dead' (Board of Education, 1913: 86).

Hyd yn oed erbyn cyhoeddi adroddiad y bwrdd am yr ysgolion canolradd yn 1918, rhannol yn unig oedd y llwyddiant:

The Intermediate Schools which do not teach Welsh at all are now less than half a dozen in number; and in some of these pressure has long been exerted by the parents to get the subject introduced. But it is far from getting its proper place. No subject can be taught well in a school unless the teacher is thoroughly sympathetic. Wrong methods often militate against the success of Welsh teaching; too much time is given to grammar and too little to literature, the lessons are given in English, the examination questions are set in English and the answers written in English even in the higher Forms. Such methods should be condemned; it is almost impossible to explain why they have survived so long. Welsh should, where practicable, be used as a medium for the teaching of other subjects, notably Welsh History, Scripture and Music. [Board of Education, 1918: 6–7]²

Dylanwad O. M. Edwards ar y Bwrdd Addysg

Yn 1911 roedd O. M. Edwards wedi gofyn i Abel Jones, un o'r arolygwyr yr oedd ef ei hun wedi eu penodi, baratoi papur ar addysgu'r Gymraeg mewn ysgolion a'r ffordd o fynd ati i wella safonau. Yn ôl Abel Jones:

In 1911 my Chief Inspector asked me to write a memorandum on the methods of teaching Welsh in schools. I wrote at considerable length. Owen Edwards thanked me for it and said that it would be published at once. Difficulties however, arose at the Board, and it did not appear. [Jones, 1944: 61]³

Nid oedd bywyd O. M. Edwards yn y Bwrdd Addysg yn hawdd. Roedd gwerthoedd ymerodraethol gweision sifil Prydeinig yn wahanol iawn i werthoedd gwerin ei febyd yn Llanuwchllyn er i O. M. Edwards ei weld ei hun yn perthyn i'r Ymerodraeth Brydeinig hefyd ar adegau. Wedi'r cwbl, yng nghyfnod Lloyd George, roedd Cymry Cymraeg galluog yn cael eu cydnabod ac yn cael eu cyfle yn Lloegr ac yn yr Ymerodraeth. (Ac oni bai am lwyddiant y Rhyddfrydwyr a grym Lloyd George, prin y byddai O. M. Edwards wedi cael ei ddyrchafu i'w swydd.)

Er iddo wynebu talen go galed yn y Bwrdd Addysg cynyddodd ei ddylanwad ar y bwrdd dros amser, gyda chymorth A. T. Davies, Ysgrifennydd Parhaol yr Adran Gymreig. Er enhgraifft, yn ôl yr hanesydd

Gareth Elwyn Jones, gwrthododd y bwrdd gyhoeddi pamffledi addysg i Gymru yn 1909 ond, erbyn 1913 roeddynt wedi newid agwedd ac fe gyhoeddwyd pamffledi ar wahân ar gyfer Cymru a oedd yn adlewyrchu diddordebau O. M. Edwards yn iaith a hanes ei wlad a dylanwad byd natur (Jones, 1982: 23–4). A daeth y rhannau hynny o adroddiadau blynyddol y Bwrdd Addysg oedd yn sôn am Gymru yn fwy hirfaith bob blwyddyn yn ystod prif arolygiaeth O. M. Edwards a rhoddwyd mwy o ofod ar wahân i Gymru ynddynt.

Y Bwrdd Canol Cymreig

Tra roedd O. M. Edwards yn brwydro i sefydlu hawliau'r Adran Gymreig o fewn y Bwrdd Addysg yn Llundain yr oedd hefyd yn brwydro gyda'r Bwrdd Canol yng Nghymru, sef y corff a oedd yn gyfrifol am weinyddu ac arolygu yr ysgolion canolradd. Bu yr anghydweld parhaus gyda'r Bwrdd Canol yn faich cyson ar ysgwyddau'r prif arolygydd. Roedd gan AEM yr Adran Gymreig yn ogystal ag arolygwyr y Bwrdd Canol yr hawl i ymweld â'r ysgolion canolradd ac roedd hyn yn asgwrn cynnen rhyngddynt. Yn waeth na hynny oedd y methiant i gael digon o ddylanwad ar y Bwrdd Canol.

Mewn llythyr at gyfaill yn 1907, ysgrifennodd O. M. Edwards:

I hoped the CWB [sef y Bwrdd Canol Cymreig] would have given its last meeting to the discussion of the new feature of the Regulations which appeal so strongly to both of us – the inclusion of Welsh among the obligatory subjects [yn yr ysgolion canolradd]. Not one single word! [Edwards, 1907]

Cyn cyfnod O. M. Edwards ac A. T. Davies yn yr Adran Gymreig yr oedd adroddiadau blynyddol y Bwrdd Addysg ar ysgolion canolradd Cymru yn crynhoi barn a gwybodaeth a gafwyd gan arholwyr ac arolygwyr y Bwrdd Canol (roedd ganddynt arolygwyr a phrif arolygydd ar wahân). Er enghraifft, yn adroddiad 1906 y Bwrdd Addysg ar 1904–5, ceir y datganiad canlynol: 'The reports of the Examiners and Inspectors are again satisfactory; a continuous improvement is noted in recent subjects, though the Examiners often find occasion for criticism, which should be helpful for the teachers' (Board of Education, 1906: 5). Newidiodd pethau ar unwaith wedi dyfodiad O. M. Edwards. Defnyddiodd ei adroddiad cyntaf ar yr ysgolion canolradd yn 1908–9 i gyhoeddi maniffesto ei grwsâd. Ynddo ymosododd yn chwyrn ar system arholiadau ac arolygiadau y

Bwrdd Canol, ar safle'r Gymraeg yn y cwrs addysg uwchradd, ar system oedd yn darparu dim ond ar gyfer cyfran fechan o'r disgyblion – y rheiny oedd am fynd i brifysgol – ac ar ddiffygion yn yr addysgu lle roedd plant yn cael eu gorfodi i roi ffeithiau ar gof heb eu deall yn iawn ac heb ddatblygu eu gallu i resymu: 'the Central Welsh Board should now consider to what extent their rigid examination system may be the cause of the wooden and unintelligent type of mind of which their examiners complain' (dyfyniad o adroddiad 1909 y Bwrdd Addysg yn Evans, 1974: 248). Yr hyn sy'n ddiddorol o ran edrych ar ddatblygiad annibyniaeth barn AEM yw y ddadl a ddefnyddiodd i ateb ei feirniaid wedi cyhoeddi adroddiad enwog 1909.

Dadl y Bwrdd Canol oedd nad oedd gan O. M. Edwards yr hawl i wrthddweud yr hyn a honnid yn adroddiadau blynyddol prif arolygydd y Bwrdd Canol a'r hyn a oedd wedi cael ei fwydo'n hwylus i adroddiadau y Bwrdd Addysg am flynyddoedd cynt. Ond nid oedd O. M. Edwards yn fodlon ar ail-adrodd barn eraill am ei fod, fe gredaf, am wneud safiad cynnar cadarn a chyhoeddus er mwyn dangos ei farn a'i uchelgais o ran gwella agweddau anfoddfaol ar addysg fel y gwelai ef hwynt ac yn wir fel y'u gwelodd cyn dod yn brif arolygydd (gweler *Cartrefi Cymru*). Yr oedd ef ei hun wedi bod yn ymweld yn gyson ag ysgolion canolradd Cymru. Mewn llythyr at ei wraig Elin ar 13 Mehefin 1908, mae yn nodi ei amserlen am y diwrnodau i ddod:

Byddaf yn cychwyn yn fore yfory i Ystalyfera. Oddiyno, at y nos, i'r Mariners' Hotel, Haverfordwest. Oddiyno, nos Fawrth, i'r Ivy Bush, Caerfyrddin; ond hwyrach yr af ymlaen y noson Fercher i Lanymddyfri. Os medraf, dof i Lanfair Caereinion nos Iau, ac i'r Amwythig fore Gwener ... dydd Llun, Bangor, dydd Mawrth, Llundain. [Dyfyniad gan Davies, 1991: 405]

Roedd hwn yn batrwm cyffredin i wythnosau gwaith O. M. Edwards gydol y blynyddoedd. Trwy ei waith dyfal yn ymweld ag ysgolion ar lawr gwlad daeth i adnabod ysgolion Cymru yn dda a dyma oedd y sail i'w dystiolaeth wrth gyhoeddi ei adroddiadau blynyddol. Felly, mynnodd mai ar sail ei ymweliadau ef y dylid seilio'r farn derfynol yn adroddiadau blynyddol y Bwrdd Addysg ac nid ar farn arolygwyr y Bwrdd Canol yn unig. Yn ei adroddiad nesaf ar ysgolion canolradd cafwyd datganiad clir i ddangos pwy oedd yn deyrn:

In order to prevent misconceptions about this Report, the Board think it desirable to make two observations. (1) The Report is based, as in former years, upon information supplied by their own inspectors. Though the Inspectors are directed to

use the Reports of the Central Welsh Board as far as possible, the responsibility for the accuracy of the facts and for the justice of the conclusions in this Report is entirely that of the Board of Education. [Board of Education, 1911: 23]

Hynny yw, barn AEM a'r prif arolygydd sydd yn teyrnasu yn y bwrdd o hyn ymlaen a'r farn honno yw'r farn derfynol, nid barn arolygwyr ac arholwyr y Bwrdd Canol. Ac er gwaethaf yr ymosodiadau arno yn dilyn cyhoeddi adroddiad 1909, daliodd O. M. Edwards ati i feirniadu y Bwrdd Canol wedi hynny a bu tensiwn parhaol rhyngddynt er iddo liniaru tipyn ar ei feirniadaeth dros amser a dod i'w canmol yn fwy aml.

Yr oedd O. M. Edwards yn mynychu cyfarfodydd y Bwrdd Canol yn rheolaidd ar ran y Bwrdd Addysg ond nid oes sôn iddynt ei groesawu. Mynegid amheuoan am ei allu fel dyn pwyllgor. Mewn teyrnged wedi ei farw o dan y teitl 'Atgofion' yn y cyfnodolyn *Cymru* yn 1921, ysgrifennodd Principal Davies (John Humphreys Davies, pennaeth Coleg Prifysgol Cymru Aberystwyth) fel a ganlyn:

Yr oedd ymhell o fod ar ei oreu mewn pwyllgor, ac mewn canlyniad ni chafodd y dylanwad a haeddai. Y mae yn rhaid wrth bwyllgorau, ac y mae Cymru yn wlad y pwyllgor, a lluaws mawr o'i mheibion yn hyddysg iawn yn y grefft o drin pwyllgorau, ond nid oedd Owen Edwards yn deall elfennau cyntaf y grefft hon. Edrychid arno fel breuddwydiwr, ac fel un oedd yn byw ym myd dychymyg, ac anfynych iawn y medrai ddarbwyllo pwyllgor o ddoethineb a dymunoldeb ei gynhigion. [Davies, 1921: 23]

Efallai nad oedd O. M. Edwards yn ddyn pwyllgor – ac y mae byrder ei gyfnod fel Aelod Seneddol yn tueddu i gadarnhau'r farn hon – ond fe gafodd rywffaint o ddylanwad ar y Bwrdd Canol ac yr oedd ymhell o fod yn freuddwydiwr heb afael ar yr hyn oedd yn ymarferol (yr hyn sy'n werth ei gofio wrth ddarllen sylwadau Principal Davies yw bod gan O. M. Edwards weledigaeth oedd tu hwnt i afael dychymyg nifer o'i gyfoeswyr blaenllaw). Mae ei adroddiadau yn llawn cyngor ymarferol a bu yn ddylanwad er gwell pryd y cafodd wrandawriad. Er enghraifft, yn 1910 cynigiodd y dylai'r Bwrdd Canol ddefnyddio arholwyr fel arolygwyr ac fe wnaethant hynny: cafwyd gwell cysondeb tystiolaeth ac arolygu llawnach o ganlyniad. Ac roedd yn ddyletswydd arno fel cynrychiolydd y Bwrdd Addysg i fonitro a rhoi cyngor i'r Bwrdd Canol oherwydd eu bod yn gyfrifol am wario arian y wladwriaeth. Mae R. T. Jenkins yn honni iddo gael ei arwain 'i ddadleuoan ar fanion y buasai'n well eu hosgoi, ac felly cymylwyd y ddadl sylfaenol' (Jenkins, 1954: 180). Mae hi'n wir mai i raddau yn unig y dylanwadodd O. M. Edwards

ar y Bwrdd Canol yn y pethau mawr – megis pwysigrwydd y Gymraeg a'i lle yn y cwrs addysg – ond roedd dal sylw at y manion yn rhan o'i swyddogaeth fel prif arolygydd. A hyd yn oed petai O. M. Edwards wedi cael mwy o ddylanwad ar y Bwrdd Canol nag a gafodd, nid oedd y Bwrdd Canol chwaith yn hollalluog o ran medru dylanwadu ar yr awdurdodau addysg a'r ysgolion.

Dylanwad O. M. Edwards ar Ysgolion

Roedd pwerau eraill cryfyn erbyn O. M. Edwards ac yn erbyn y Gymraeg, gan gynnwys:

- uchelgais prifathrawon a oedd am ennill statws uwch i'w hysgolion fel eu bod yn dod yn debyg i ysgolion gramadeg Lloegr gyda'u cwricwlwm cyfrwng Saesneg a'u pynciau clasurol
- disgwyliadau prifysgolion o ran mynediad i fyfyrwyr at gwrs addysg uwch a gyflwynid drwy gyfrwng y Saesneg hyd yn oed mewn darlithiau am y Gymraeg a
- disgwyliadau rhieni – a oedd yn gweld ysgolion yn fodd i'w plant ddysgu Saesneg er mwyn 'dod ymlaen yn y byd' a dianc rhag diwydiannau a chymunedau lleol yn hytrach na chael eu paratoi i weithio ynddynt.

Mae R. T. Jenkins yn mynnu bod O. M. Edwards yn 'llwyddiant mawr, nid yn gymaint am iddo wneuthur gwelliannau yn y peiriant ond yn hytrach oherwydd ei ysbrydiaeth' (Jenkins, 1954: 180). Credaf finnau ei fod wedi arwain rhai newidiadau da yn y peiriant ond cytunaf bod ei ysbrydiaeth bersonol yn bwysig hefyd. Mae ei waith trylwyr wrth arolygu a'r cofnodion a gadwodd fel arolygydd wrth ymweld ag ysgolion yn tystio i'w grebwyll a'i negeseuon clir i'r ysgolion wrth adrodd yn ôl i'r penaeithiaid a'r athrawon. Byddai 'adrodd yn ôl' ar safonau a darpariaeth yn digwydd yn ystod ac ar ddiwedd pob ymweliad ag ysgol neu goleg.

Gwelir yn ei nodiadau ei fod yn talu sylw i'r Gymraeg ac i hanes Cymru yn gyson wrth ymweld. Mewn adroddiad ar ymweliad ym mis Tachwedd 1907 ag ysgol elfennol ym Mhorthaethwy mae'n nodi (yn ei lyfr nodiadau dyddiedig Tachwedd 1907–Chwefror 1908, sydd yn Llyfrgell Genedlaethol Cymru) faint o athrawon sy'n medru'r Gymraeg, bod defnydd ar y Gymraeg yn adran y babanod, bod dim llyfrau Gymraeg yn cael eu darllen gan y plant, bod dim digon o ganeuon Gymraeg er bod rhywfaint o adrodd, a

bod ofn yn yr ysgol y byddai rhieni yn cwyno pe bai nhw'n cynnig mwy o Gymraeg. Mae O. M. Edwards yn dyfynnu'r ymateb a gafodd yn yr ysgol wrth drafod hyn – 'Mae nhw [y plant] yn gwybod Cymraeg; pam rhaid ei ddysgu?' (Edwards, 1907–8). Ar ddiwedd y nodyn y mae'n gresynu nad oes un plentyn yn yr ysgol hon – yn sir Fôn – wedi clywed sôn am Goronwy Owen.

Ond ar 2 Ionawr 1908 mewn ysgol elfennol yn Llandrillo mae O. M. Edwards yn ymfalchïo bod yno ddarllen 'deallgar, da: Saesneg a Chymraeg cystal'. Ym mhob llyfr nodiadau rhwng 1907 ac 1920 ac ar bron bob ymweliad ceir sylw i'r Gymraeg. Yn ystod ei yrfa fel prif arolygydd aeth O. M. Edwards i'r afael gyda miloedd o blant, athrawon a phenaethiaid yn uniongyrchol i archwilio eu darpariaeth a'u profiadau yn y Gymraeg ac am Gymru a cheisio eu hysbrydoli i wneud mwy a gwneud yn well.

Erbyn 1920 roedd mwy o ddefnydd ar yr iaith Gymraeg mewn ysgolion elfennol er mai er mwyn dysgu Saesneg y'i defnyddid ar adegau. Ond araf oedd yr ysgolion canolradd i'w dysgu fel pwnc ac ni ddefnyddid y Gymraeg fel cyfrwng addysg o gwbl ynddynt. Roedd adroddiad 1927 ar 'Y Gymraeg mewn Addysg a Bywyd' yn ffrwyth yr hinsawdd newydd a grewyd gan O. M. Edwards o ran pwysigrwydd y Gymraeg er ei fod ar yr un pryd yn adlewyrchu sefyllfa lle roedd 67 y cant o ddisgyblion yn sefyll arholiad tystysgrif yn y Ffrangeg mewn ysgolion canolradd a dim ond 39 y cant yn sefyll arholiad yn y Gymraeg. Er bod nifer fach o ddisgyblion yn sefyll y ddau bwnc, fel arfer ni fedrid gwneud hyn gan fod yn rhaid dewis dilyn cwrs yn y naill neu'r llall yn mwyafrif yr ysgolion.

Cryfhau Annibyniaeth a Chymreictod yr Arolygiaeth

Nid yw'r erthygl hon yn edrych yn fanwl ar sut yr aeth O. M. Edwards ati i gyflawni ei holl swyddogaethau fel prif arolygydd ond nid oes amheuaeth iddo gryfhau annibyniaeth a Chymreictod y corff arolygu yng Nghymru. Gwnaeth hynny mewn sawl ffordd (ac nid yn unig trwy osod barn AEM yn uwch na barn arolygwyr y Bwrdd Canol). Sefydlodd garfan annibynnol o AEM yng Nghymru am y tro cyntaf a phenodi arolygwyr newydd a oedd yn medru siarad Cymraeg. Roedd nifer o'i arolygwyr yn Ymneilltuwyr ac yn gweld eu hunain yn perthyn yn nes at werin Cymru nag at Ymerodraeth Prydain. Wedi penodiad O. M. Edwards fel prif arolygydd dyrannwyd rhestr arbennig o AEM i weithio yng Nghymru. Er i arolygwyr gael eu dosbarthu i weithio yng Nghymru o'r blaen o dan

arweiniad prif arolygwyr yn Lloegr, dyma'r tro cyntaf i 'List 6' – sef y rhestr swyddogol o enwau'r arolygwyr cyfredol a'u cyfrifoldebau a gyhoeddidd yn flynyddol – ymddangos ar gyfer Cymru gyfan, fel uned ar wahân i Lloegr. Cyn hyn un rhestr a geid ar gyfer arolygwyr y ddwy wlad ar y cyd. Roedd 10 AEM ac 16 is-arolygydd ar y rhestr (Board of Education (Welsh Department), 1908c).

Sefydlodd O. M. Edwards ei hawl i roi barn annibynnol ar addysg yng Nghymru. Rhaid oedd cadw o fewn rheoliadau y Bwrdd Addysg wrth gwrs, sef adran o wasanaeth sifil a oedd yn y bôn yn sefydliad Seisnig ac yn wahanol i'r Bwrdd Canol a oedd yn gorff i Gymru yn unig. Ond uchelgais O. M. Edwards oedd creu Adran Gymreig o fewn y sefydliad Seisnig a fyddai'n ateb anghenion Cymru.

Cyfyngiadau Swydd Prif Arolygydd

Er gwaethaf y ffaith bod O. M. Edwards wedi sicrhau rôl gyhoeddus iddo'i hun a'i fod yn meddu ar lwyfan awdurdodol ac yn cael rhywfaint o ddylanwad ar bolisiâu a darpariaeth addysgiadol, nid oedd hyn yn gyfystyr â chael grym uniongyrchol i newid pethau mewn ysgolion nac ym myd addysg yn gyffredinol. Casglwr gwybodaeth, cyhoeddwr barn a chynghor, a phlismon rheoliadau yw arolygydd yn ei hanfod. Nid yw'n was sifil polisi sy'n gallu gosod neu newid polisi yn ôl penderfyniad gwleidydd neu drwy ddeddfwriaethu. Mae'n wir bod O. M. Edwards wedi drafftio rhannau o Ddeddf Fisher 1918 ond gwnaeth hyn o fewn canllawiau polisi y Bwrdd Addysg. Y Bwrdd Addysg oedd yn dyrannu grantiau i ysgolion ond dim ond o fewn terfynau eu côd blynyddol ar gyfer ysgolion. Rhaid oedd cadw at y côd, sef y rheoliadau a rhestr o grantiau i dalu am elfennau cydnabyddedig o'r cwricwlwm. Cafodd O. M. Edwards rywffaint o ryddid o ran rhoi anogaeth i'r Gymraeg ac i hanes a daearyddiaeth Cymru mewn ysgolion ond nid oedd yn orfodol i ysgolion ddilyn ei arweiniad.

Nid oedd gan O. M. Edwards yr hawl i osod polisiâu radical neu wahanol ar gyfer Cymru heb ganiatâd y Bwrdd Addysg serch iddo gael ar ddeall ar gychwyn ei yrfa y byddai yn ennill mwy o annibyniaeth i'r gyfundrefn addysg yng Nghymru nag a wnaeth. Mewn llythyr at Herbert Lewis AS yn 1909 dywedodd bod McKenna, llywydd y Bwrdd Addysg, wedi addo adran bolisi addysg annibynnol i Gymru iddo: 'If we had been allowed by the Central Welsh Board to accept this offer, Wales could have made her

own experiments and lead [sic] England' (Edwards, 1909). Ddaeth yna fyth adran bolisi annibynnol iddo.

O safbwynt llywodraethiant, gyda'r Bwrdd Canol a'r awdurdodau addysg lleol oedd yr hawl i osod arholiadau, penodi athrawon, ayyb. Y Bwrdd Addysg oedd yn gosod disgwyliadau y côd ac yn monitro cynlluniau gwaith ac amserlenni ysgolion yn flynyddol ond anghenion mynediad i'r prifysgolion yn y pen draw oedd yn penderfynu cwricwlwm yr ysgolion canolradd i raddau helaeth ac arholwyr y prifysgolion oedd yn gosod a marcio papurau arholi'r ysgolion hynny, a Saesneg oedd unig gyfrwng colegau Prifysgol Cymru.

Heb rym llywodraethiant uniongyrchol a heb ei rym cyllido ei hunan o safbwynt prif lif y cwricwlwm, prin oedd y gobai, yn ymarferol, y gallai O. M. Edwards fod wedi newid llawer ar gyfeiriad addysg ysgolion Cymru yn ystod ei yrfa fel prif arolygydd. Y syndod yw ei fod wedi cyflawni yr hyn a wnaeth, a hynny trwy gyhoeddi ei farn heb flewyn ar dafod a thrwy ei genhadaeth glir a chyson mewn ysgolion ac ymhlith AEM.

Diweddglo

Bwriad O. M. Edwards yn ei lyfrau a'i gylchronau oedd creu ymwybyddiaeth o hunaniaeth y Cymro yn ei wlad. Efallai nad yw gweledigaeth O. M. Edwards o hanes a diwylliant y genedl yn rhoi darlun cyflawn o Gymru i ni, hyd yn oed yn y cyfnod sy'n rhychwantu ei fywyd ef ei hun. Mae nifer o haneswyr wedi beirniadu'r ffordd y mae'n delfrydu'r werin Gymraeg. Ond mae eraill, fel Lowri Hughes, yn dadlau ei fod wedi llwyddo yn ei naratif am y werin a'i gwerthoedd i ysbrydoli sawl cenhedlaeth o Gymry a magu ynddynt ymdeimlad o berthyn a chyfrifoldeb dros ddyfodol eu gwlad, a bod ei weledigaeth o 'genedlaetholdeb diwylliannol' yn un ddein-amig yn hytrach nag yn un statig, ei bod yn weledigaeth sydd yn edrych ymlaen rhagor na hiraethu am atgofion melys ei blentyndod (Hughes, 2010: 54–9). Mae yna dystiolaeth bendant am ei amcanion a'i waith fel prif arolygydd sydd yn cadarnhau'r dehongliad hwn ohono. Yr oedd yn ddyn gweithgar a dyfal a wnaeth aberth yn ei fywyd personol er mwyn caffael addysg well i blant Cymru. Efallai mai dim ond ers cyfnod sefydlu'r Cwricwlwm Cenedlaethol o ganlyniad i Ddeddf Addysg 1988 y cawsom gwricwlwm swyddogol oedd yn nes at ei weledigaeth. Cyn hynny, anwastad oedd ei ddylanwad a gwelwyd mwy o'r dylanwad hwnnw mewn ysgolion cynradd nag uwchradd yn ystod hanner cyntaf yr ugeinfed ganrif.

Deddfwriaeth ar gyfer Lloegr a Chymru ar y cyd wnaeth esgor ar y Cwricwlwm Cenedlaethol yn 1988 er bod rhannau o'r cwricwlwm hwnnw wedi eu teilwra ar gyfer Cymru yn unig (yn nodedig yn hyn o beth oedd y Gorchmynion Pwnc am y Gymraeg a hanes ac agweddau ar rai o'r Gorchmynion Pwnc eraill yn ogystal a gofynion traws-gwricwlaidd y Cwricwlwm Cymreig. A daeth y Gymraeg yn orfodol i bob disgybl rhwng 5 ac 16 oed yn nawdegau'r ugeinfed ganrif). Erbyn hyn y mae gwaith paratoi cwricwlwm newydd ar gyfer ysgolion Cymru yn mynd rhagddo ac mae'r paratodau yn gwbl annibynnol ar Loegr am y tro cyntaf erioed.

Efallai mai yn rhannol yn unig y llwyddodd O. M. Edwards yn ystod ei oes ei hun i ddylanwadu ar y Gymraeg yn y cwrs addysg ond cynyddwyd y dylanwad hwnnw yn ystod yr ugeinfed ganrif. Dros amser daeth ei weledigaeth yn fwyfwy perthnasol trwy gyfrwng ei ddylanwad parhaol ar ysgolion, awdurdodau lleol ac AEM. Gosododd batrwm ar gyfer yr arolygiaeth a oedd i barhau ymhell tu hwnt i'w farwolaeth yn 1920. Serch hynny dim ond gan bwyll yr enillwyd statws i'r iaith Gymraeg ac annibyniaeth i bolisiau a chyfundrefn addysg Cymru – gan gynnwys dogn helaethach o annibyniaeth i'w harolygiaeth – ac mae rhai o frwydrau O. M. Edwards yn rhai sy'n dal yno i'w hennill heddiw.

Nodiadau

- 1 Deuai'r ysgolion canolradd yn ysgolion sir ac yna'n ysgolion gramadeg maes o law.
- 2 Yr oedd O. M. Edwards o flaen ei amser yn argymhell seilio addysgeg iaith ar y 'direct method' sef defnyddio'r iaith darged i addysgu ynddi a pheidio â chynnig dysgu'r Gymraeg drwy gyfrwng dieithr yr iaith Saesneg i blant mamiaith Gymraeg; gwelodd hefyd bwysigrwydd dysgu pynciau eraill drwy gyfrwng y Gymraeg.
- 3 Yn ôl Abel Jones yn ei lyfr *From an Inspector's Bag*, cyhoeddwyd Llyfr ganddo – sef *Dysgu'r Gymraeg* – yn annibynnol ar yr arolygiaeth yn 1916. Yn nes ymlaen danfonodd Abel Jones y memorandwm gwreiddiol a baratowyd ar gais O. M. Edwards at y pwyllgor a sefydlwyd gan y Bwrdd Addysg flynnyddoedd wedyn i archwilio lle'r Gymraeg mewn addysg. Dywed Abel Jones y dyfynnwyd darnau o'r memorandwm yn adroddiad y pwyllgor yn 1927, sef y *Report on Welsh in Education and Life*.

Cyfeiriadau

- Board of Education (1905). *Report of the Board of Education for the Year 1903–1904 under the Welsh Intermediate Education Act 1889*. London: HMSO.
- Board of Education (1906). *Report of the Board of Education for the Year 1904–1905 under the Welsh Intermediate Education Act 1889*. London: HMSO, t. 5.
- Board of Education (1910). *Report of the Board of Education for the Year 1908–1909*. London: HMSO, t. 145.
- Board of Education (1911). *Report of the Board of Education for the Year 1909–1910 under the Welsh Intermediate Education Act 1889*. London: HMSO, t. 23.
- Board of Education (1913). *Report of the Board of Education for the Year 1911–1912*. London: HMSO, t. 86.
- Board of Education (1918). *Report of the Board of Education under the Welsh Intermediate Education Act, 1889 for the Year 1917*. London: HMSO, tt. 6–7.
- Board of Education (Welsh Department) (1908a). *Code of Regulations for Public Elementary Schools in Wales (including Monmouthshire with Schedules)*. London: HMSO, t. iii.
- Board of Education (Welsh Department) (1908b). *Regulations for Secondary Schools*. London: HMSO, t. iv.
- Board of Education (Welsh Department) (1908c). *List 6 Wales The Inspectors of the Welsh Department of the Board of Education as allocated in relation to the LEAs' Areas in Wales (including Monmouthshire)*. London: HMSO (Llyfrgell Llywodraeth Cymru: Archif WO/8794).
- Central Welsh Board (1906). *General Report/Inspection and Examination of County Schools*. Oxford: CWB.
- Central Welsh Board (1908). *General Report/Inspection and Examination of County Schools*. Oxford: CWB.
- Committee of Council on Education Reports on Wales (1847). *Report of the Commissioners into the State of Education in Wales, Part II Brecknock, Cardigan, Radnor and Monmouth*. London: HMSO, t. 309.
- Daugherty, R., Philips, R. and Rees, G. (2000). *Education Policy-making in Wales*. Cardiff: University of Wales Press.
- Davies, H. (1988). *O. M. Edwards*, Writers of Wales. Cardiff: University of Wales Press.
- Davies, H. W. (gol.) (1991). *Llythyrau Syr O.M. Edwards ac Elin Edwards 1887–1920*. Llandysul: Gwasg Gomer, t. 405.
- Davies, J. H. (1921). 'Atgofion', *Cymru*, LX, Y Rhifyn Coffa (gol. Ifan ab Owen Edwards). Wrecsam: Hughes a'i Fab, 23.
- Davies, W. (1989). *The Curriculum and Organization of the County Intermediate Schools 1880–1926*. Cardiff: University of Wales Press.
- Departmental Committee appointed by the President of the Board of Education to inquire into the position of the Welsh language and to advise as to its promotion in the educational system of Wales (1927). *Report on Welsh in Education and Life*. London: HMSO.

- Edwards, O. M. (1907). *Llythyr at gyfaiell dyddiedig Tach 16, 1907*. Mss BC1/1 Board of Education Correspondence, O. M. Edwards Papers, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Edwards, O. M. (1907–8). *Notebook Nov 1907– Feb 1908*. Mss BC 2/4 O. M. Edwards Papers, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Edwards, O. M. (1907–20). *Notebooks 1907–1920*. Mss BC 2 O. M. Edwards Papers, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Edwards, O. M. (1909). *Llythyr at Herbert Lewis AS*. Mss Dr Leslie Wynne Evans Papers 7/11, Llyfrgell Genedlaethol Cymru.
- Edwards, O. M. (1921). *Clych Atgof*. Wrecsam: Gwasg Hughes a'i Fab, tt. 17–18.
- Edwards, O. M. (1927). *Cartrefi Cymru*. Wrecsam: Gwasg Hughes a'i Fab, tt. 148–50.
- Evans, L. W. (1974). *Studies in Welsh Education*. Cardiff: University of Wales Press, t. 248.
- Gruffydd, W. J. (1937). *Cofiant Owen Morgan Edwards 1858–1883*. Aberystwyth: Ab Owen, tt. 54–5.
- Hughes, L. A. (2007). 'Writing the Welsh People: O. M. Edwards and the Shaping of Welsh Identity'. *Traethawd Doethuriaeth, Coleg yr Iesu, Rhydychen*.
- Hughes, L. A. (2010). 'O. M. Edwards: Ei Waith a'i Weledigaeth', yn Gerwyn Williams (gol.), *Ysgrifau Beirniadol*. Dinbych: Gwasg Gee, tt. 54–8.
- Jenkins, R. T. (1954). *Y Byugraffiadur Cymreig hyd 1940*. Llundain: Anrhydeddus Gymdeithas y Cymmrodorion, t. 180.
- Jones, A. J. (1944). *From an Inspector's Bag*. Cardiff: Abbrevia, tt. 60–1.
- Jones, G. A. (1958). *Bywyd a Gwaith Owen Morgan Edwards*. Aberystwyth: Cwmni Urdd Gobaith Cymru.
- Jones, G. E. (1982). *Controls and Conflicts in Welsh Secondary Education. 1889–1944*. Cardiff: University of Wales Press, tt. 23–4.
- Jones, G. E. and Roderick, G. W. (2003). *A History of Education in Wales*. Cardiff: University of Wales Press.
- Jones, W. R. (1960). *Bilingualism in Welsh Education*. Cardiff: University of Wales Press.
- Lloyd, W. Ll. (1962). 'Owen M. Edwards (1858–1920)', yn *Pioneers of Welsh Education*. Swansea: Faculty of Education, University College, t. 89.
- Price, E. (2006). *David Lloyd George*. Cardiff: University of Wales Press.
- Richards, T. (1952). 'Anerchiad a draddodwyd i Fyfyrrwyr Coleg Caerfyrddin ar 20 Tachwedd', 1.
- Smith, R. (1999). *Elementary Education in Wales 1870–1902*, Schools, Politics and Society. Cardiff: University of Wales Press.
- Walters, H. (2016). 'John Williams, *Cyfaill y Werin a'r Byd Cymreig*: helyntion dau bapur newydd', yn *Blodeuglwm cyflwynedig i J. Lionel Madden*, gol. W. Rhidian Griffiths. Aberystwyth: Aberystwyth Bibliographical Group, t. 116.
- Williams, J. L. (1959). *Owen Morgan Edwards, A short biography 1858–1920*. Aberystwyth: Swyddfa'r Urdd, t. 53.